

نام جاودانه خلیج فارس

درباره‌ی نویسنده

استاد محمدجواد مشکور، مورخ و دانشمند ایرانی، در اسفند ماه ۱۲۹۷ خورشیدی در محله سنگلج تهران چشم به جهان گشود. پس از سپری کردن آموزش‌های نخستین در دبیرستان‌های تمدن و دارالفنون، وارد دانشکده‌ی معقول و منقول شد، تحصیلات خود را در دانشسرای عالی و در رشته ادبیات عرب و زبان و ادبیات فارسی ادامه داد و نزد استادانی چون بدیع‌الزمان فروزانفر، ملک‌الشعراى بهار و عباس اقبال تلمذ نمود.

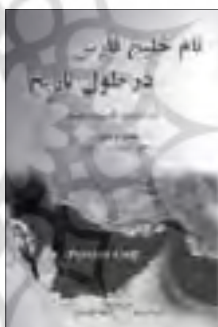
پس از اخذ دانشنامه‌ی لیسانس، تدریس در دبیرستان ملی را آغاز کرد و پس از چندی به استخدام وزارت دارایی درآمد و تا سال ۱۳۲۷ سرگرم کارهای اداری بود. در همان سال‌ها نیز دست از تدریس نکشید و در مدرسه عالی ایران‌شناسی عهده‌دار آموزش زبان سریانی شد. چند سالی پیش از آن نیز به درخواست علی‌اکبر دهخدا به همکاری با مؤسسه دهخدا برای تدوین لغت‌نامه فارسی پرداخت.

مشکور از سال ۱۳۲۷ تدریس در دانشگاه تبریز را آغاز کرد که یازده سال به طول انجامید. کشف کتیبه سقین‌دل - گزارش لشکرکشی پادشاه اورارتو در سال ۷۴۵-۷۴۷ پیش از میلاد - در قراجه‌داغ کنونی از کارهای پژوهشی او در این سال‌ها (۱۳۳۰ خورشیدی) بود.

او در سال ۱۳۳۲ برای اخذ درجه دکترا در رشته تاریخ، راهی دانشگاه سوربن فرانسه شد. در آنجا درباره‌ی تاریخ و فرهنگ خاورمیانه از قرن نهم پیش از میلاد تا قرن نهم میلادی، به تحقیق و مطالعه پرداخت و نزد استادانی همانند پرفسور گیومون استاد زبان سریانی، پرفسور ماسینیون استاد عرفان اسلامی و پرفسور هنری کربن استاد فرق و مذاهب شیعه، دانش آموخت. دکتر مشکور، در سال ۱۳۳۸ به ایران بازگشت و در دانشسرای عالی تهران به امر تدریس پرداخت و مجله عربی زبان «الاخا» را در زمینه روابط فرهنگی و دینی بین ایران و کشورهای عرب زبان در موسسه اطلاعات بنیان گذاشت و تا سال ۱۳۴۴ سرپرستی و اداره آن را بر عهده داشت. از سوی دیگر در کنار تدریس تمام وقت در دانشسرای عالی، به کار تدریس دانشجویان دانشکده ادبیات و علوم انسانی و دانشکده الهیات دانشگاه تهران پرداخت. در سال ۱۳۵۳ سمت رایزنی فرهنگی ایران در دمشق را پذیرفت و در همان حال ضمن ادامه پژوهش‌ها و تحقیقات گسترده‌ی خود، به تدریس «تاریخ فرق و مذاهب اسلام» در دانشگاه

● شادی معرفتی

کارشناس ارشد تاریخ دانشگاه تهران

- نام خلیج فارس در طول تاریخ
- دکتر محمدجواد مشکور
- نشر المعی، ۱۳۸۷

درآمد

بحث درباره‌ی نام و اهمیت خلیج فارس در سال‌های گذشته از مباحث علمی، سیاسی، اقتصادی و استراتژیک فزاینده و به مسأله‌ای ملی تبدیل شده است، به‌گونه‌ای که هر ایرانی وطن‌خواه دفاع از هویت خلیج فارس را دفاع از کیان ملی خویش می‌داند.

بر طبق کتیبه‌های موجود از عصر هخامنشی و همچنین اسناد، مدارک و نقشه‌های کهن برجای مانده از مورخان و اندیشمندان چون هرودوت، بطلمیوس و استرابون بارها عنوان پرسیکون کاتیاس (دریای پارس) و سینوس پرسیکوس (خلیج فارس) و در آثار دوره‌ی اسلامی از مورخان چون اصطخری، ابن‌حوقل، مقدسی و مستوفی عنوان بحرالفارس و الخلیج الفارسی برای آبراهه‌ی باریک جنوب سرزمین پارس ذکر گردیده است.

با توجه به اهمیت نام خلیج فارس و به‌کارگیری نام‌های ساختگی برای این آبراه و جزایر ایرانی آن در افواه بین‌المللی، علاوه بر چاپ کتبی در زمینه‌ی تاریخ، سیاست و اقتصاد خلیج فارس، انتشار کتاب‌هایی با رویکرد به نام خلیج فارس ضروری به نظر می‌رسد، ارزش چنین کارهایی وقتی بیشتر نمایان می‌شود که نام اساتید بزرگی همچون دکتر محمدجواد مشکور به‌عنوان نویسنده بر روی جلد آن قرار گیرد.

دمشق سرگرم شد. روم^۱ از دیگر آثار وی به‌شمار می‌آید.

از کارهای بارزش او بنیانگذاری کرسی زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه دمشق بود. اندکی بعد به‌واسطه‌ی شایستگی‌های علمی به عضویت فرهنگستان عالی دمشق، که از اعتبار علمی بسیاری برخوردار بود، درآمد. دکتر مشکور پس از عبدالله زنجانی و عباس اقبال، سومین استاد ایرانی بود که به عضویت آن فرهنگستان پذیرفته شد. کشف آرامگاه شهاب‌الدین سهروردی در باب البرید شهر حلب نیز نتیجه تلاش‌های دیگر او برای شناخت و معرفی دانشمندان ایرانی بود.

استاد مشکور در سال ۱۳۵۷ به ایران بازگشت و در روز آدینه ۲۵ فروردین ماه سال ۱۳۷۴ خورشیدی در اثر سکته مغزی درگذشت.

از دکتر مشکور علاوه بر مقاله‌های گوناگون علمی به زبان‌های فارسی، عربی، فرانسوی و انگلیسی، قریب به پنجاه عنوان کتاب بر جای مانده است. توجه خاص او به شناسایی زبان پهلوی و ادبیات دینی در زبان پهلوی، سبب شد تا آثار ارزشمندی را پدید آورد که پس از سال‌ها راهنمای محققین در زمینه‌ی زبان‌های باستانی ایران است، اما بی‌گمان یکی از برجسته‌ترین تألیفات او کتاب «فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی» است. از میان مشهورترین آثار دکتر مشکور می‌توان تألیفات زیر را برشمرد: «تاریخ اوستا و ادبیات دینی پهلوی»، «تاریخ مذاهب اسلام»، «تاریخ مردم اورارتو»، «گفتاری درباره دینکرد»، «تاریخ ایران از روزگار باستان تا عصر حاضر»، «تاریخ سیاسی ساسانیان» و «نام خلیج فارس در طول تاریخ».

ترجمه‌ی «تاریخ ایران باستان به روایت ابن عبدی»، «بخش مربوط به ایران تاریخ طبری»، «کارنامه اردشیر بابکان»، «الفهرست ابن ندیم» از وی به یادگار مانده است. ویرایش متن‌های کهن نظیر «منطق الطیر عطار» و «اخبار سلاجقه

نام خلیج فارس

جغرافی دانان پیشین در نامگذاری سرزمین‌ها، دریاها، رودها، کوه‌ها و... به ریشه‌هایی توجه داشته‌اند. به‌خصوص بیشتر دریاها به نام سرزمینی که پیرامون آن قرار دارد، نامیده شده‌اند. رومیان و یونانیان باستان به دلیل بزرگی و آبادانی سرزمین پارس، برای نخستین بار دریای جنوب ایران را «دریای پارس» نامیدند. از عهد باستان تا امروز در همه‌ی آثار تاریخی و جغرافیایی آب‌های جنوب ایران به نام خلیج فارس شناخته شده است. در اوستا، از خلیج فارس به نام «دریای پوئی تیک» یاد شده است.^۱

یکی از قدیمی‌ترین نقشه‌های شناخته شده‌ی جهان لوح گلی بابلی مربوط به هزاره‌ی سوم پیش از میلاد است که در شمال بین‌النهرین یافت شده و متعلق به سلسله‌ی سارگون اکدی است، در این لوح آشور و بابل محیط در خلیج فارس هستند. در سنگ نبشته‌ی داریوش هخامنشی در مصر نام دریای پارس آمده است؛ همچنین گزنفون تاریخ‌نگار یونانی، آب‌های جنوب ایران را خلیج پارسیان نوشته است؛ نثارخوس نیز در سفرنامه‌ی خود نام دریای هند را آورده است. دانشمندان دیگری نیز چون استرابون، پلی‌بیوس و... خلیج فارس را به نام سینوس پرسیکوس (دریای پارس) خوانده‌اند.

در آثار تاریخی و جغرافیایی دوران اسلامی، آب‌های جنوب ایران به نام‌های الخلیج الفارسی، بحر الفارسی، خلیج فارس و دریای فارس نوشته شده است. از میان مشهورترین این آثار می‌توان به مسالک و ممالک ابن خردادبه،^۲ الخراج قدامه ابن جعفر،^۳ تاریخ یعقوبی اثر احمد ابن ابی‌یعقوب،^۴ مسالک و ممالک اصطخری،^۵ عجایب‌الهند ناخدا بزرگ شهریار رامهرمزی،^۶ مروج‌الذهب

انگلیسی‌ها که به اهمیت استراتژیک این آبراه پی برده بودند، دفاتر سیاسی خود را در این منطقه تأسیس کردند و در پی تفرقه‌افکنی میان عجم و عرب، قرارداد صلح ۱۸۲۰ را با شیوخ منطقه به امضا رساندند که نخستین گام برای شکل‌گیری کشورهای جدید عرب جنوب خلیج فارس بود

بیشتر مأموران انگلیسی در گزارش‌های خود از واژه‌ی «خلیج» به جای عنوان خلیج فارس استفاده کرده‌اند. سر چارلز بلگریو که در طول سال‌های ۱۹۲۶ تا ۱۹۵۷ میلادی، کارگزار انگلستان در خلیج فارس بود، نخستین کسی است که از عنوان خلیج عربی استفاده کرده است. وی در کتاب خود می‌نویسد: «خلیج فارس که تازیان اینک آن را خلیج عربی گویند...» پیش از آن واژه‌ی خلیج‌العربی در هیچ‌یک از نوشته‌های معتبر به چشم نمی‌خورد.

پس از انقلاب ۱۹۵۲ مصر و شکل‌گیری مسأله‌ی ناسیونالیسم عرب توسط ناصر و کودتای نظامی عراق در سال ۱۹۵۸، نخستین زمزمه‌ها برای تغییر نام خلیج فارس به خلیج عربی آغاز شد. در دهه‌ی ۱۹۶۰ و ۷۰ میلادی با عزیمت تدریجی انگلیسی‌ها از منطقه، اعراب تلاش خود را برای تحریف نام تاریخی این آبراه افزایش دادند. پس از انقلاب ۱۹۷۹ ایران و آغاز جنگ ایران و عراق، اعراب در دفاع از عراق علیه ایران متحد شدند و از همین زمان بود که در بسیاری از کشورهای عربی، خلیج فارس به خلیج عربی تغییر نام داد.

درباره‌ی کتاب

دفاع از هویت ایرانی خلیج فارس وظیفه‌ی ملی هر ایرانی است، در همین راستا پیش از این کتاب‌هایی به چاپ رسیده‌اند که از مهم‌ترین آنها می‌توان به دو اطلس ۲۰۰۰ - ۳۰۰۰ B.C. *Persian Gulf: Atlas of old and historical maps* (A.D) مؤسسه جغرافیایی و کارتوگرافی سحاب و «وصف خلیج فارس در نقشه‌های تاریخی» به کوشش محمدحسن گنجی، محمدباقر و توفی و جواد صفی‌نژاد چاپ شده توسط بنیاد ایران‌شناسی اشاره کرد.

کتاب «نام خلیج فارس بر پایه اسناد تاریخی و نقشه‌های جغرافیایی» اثر استاد ایرج افشار نیز توسط دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه چاپ شده است.

اما کتاب «نام خلیج فارس در طول تاریخ (به دو زبان فارسی و عربی)» موضوع این گفتار است، استاد مشکور پیش از تألیف این کتاب با ارائه‌ی چند سخنرانی و مقاله به بررسی نام خلیج فارس پرداخته بودند و تعدادی از آنها نیز به چاپ رسیده بودند، از جمله «خلیج فارس و نام آن در طول تاریخ» که در اصل مایه‌ی اصلی بخش فارسی همین کتاب است و در مجله‌ی بررسی‌های تاریخی، سال ۱۱، شماره ۶ سال ۱۳۵۵ به چاپ رسید. «نام خلیج فارس در طی اعصار تاریخی» در بندر و دریا، شماره ۳، شهریور ۱۳۶۴ و «نام خلیج فارس» در مجموعه مقالات

مسعودی،^۷ صوره‌الارض ابن حوقل،^۸ احسن‌التقسیم مقدسی^۹ و فارس‌نامه ابن‌بلخی،^{۱۰} اشاره کرد.

در آثار نویسندگان و جهانگردان اروپایی و عرب نیز دریای جنوب ایران با عنوان خلیج فارس آورده شده است، حتی معتبرترین آثار عربی از جمله دائره‌المعارف المنجد از اصطلاح خلیج فارس استفاده کرده است.^{۱۱}

بسیاری از تاریخ‌نگاران، جغرافیادانان، سیاست‌مداران و مسافران اروپایی در آثار خود نام خلیج فارس را ذکر کرده‌اند، اما حضور سیاسی انگلیسی‌ها در خلیج فارس از نخستین سال‌های قرن نوزدهم، مناسبات سیاسی حاکم بر این منطقه را تغییر داد، انگلیسی‌ها که به اهمیت استراتژیک این آبراه پی برده بودند، دفاتر سیاسی خود را در این منطقه تأسیس کردند و در پی تفرقه‌افکنی میان عجم و عرب، قرارداد صلح ۱۸۲۰ را با شیوخ منطقه به امضا رساندند که نخستین گام برای شکل‌گیری کشورهای جدید عرب جنوب خلیج فارس بود.

لوح گلی بابل که ۷ قرن پیش از میلاد مسیح نام خلیج فارس را آورده است

خلیج فارس

در سنگ‌نیشته‌ی داریوش هخامنشی در مصر
نام دریای پارس آمده است؛ همچنین گزنفون
تاریخ‌نگار یونانی، آب‌های جنوب ایران را خلیج
پارسیان نوشته است

را پدیده‌های سیاسی و نه تاریخی در نتیجه‌ی سیاست‌های اقتصادی شرکت‌های نفتی می‌دانند. بخش آخر کتاب نیز «ارجوزه بز العرب و العجم فی خلیج فارس» متعلق به احمد بن ماجد النجدی معروف به ابن‌ماجد دریاورد مشهور قرن نهم است، این ارجوزه در ۱۰۵ بیت است و نام خلیج فارس در آن ذکر شده است، استاد مشکور این ارجوزه را از روی نسخه خطی موجود در دارالکتب ظاهریه چاپ نموده‌اند. دفاع از کیان و هویت ایرانی خلیج فارس، راهی نیست که با چاپ چند مقاله و کتاب و اطلس به پایان رسد، بلکه باید این راه را تا رسیدن به سرمنزل مقصود که همان حفظ هویت ایرانی است، ادامه داد.

پی‌نوشت:

- ۱ دوست‌خواه، جلیل، اوستا، کهن‌ترین سرودهای ایرانیان، جلد دوم، تهران، انتشارات مروارید، ۱۳۷۵، ص ۷۰۷.
- ۲ ابن‌خردادبه، المسالک و الممالک، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۵، ص ۵۳.
- ۳ قدامه ابن جعفر، کتاب الخراج، ترجمه و تحقیق حسین قره‌چانلو، تهران، نشر البرز، ۱۳۷۰، ص ۱۱۸.
- ۴ احمد ابن ابی‌یعقوب، تاریخ یعقوبی، جلد اول، ترجمه محمدابراهیم آیتی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴، ص ۲۲۴.
- ۵ استخری، ابوالحساق ابراهیم، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار یزدی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷، ص ۹۰.
- ۶ راهمهرمزی، ناخدا بزرگ شهربار، عجایب هند، ترجمه محمد ملک‌زاده، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، زمستان ۱۳۴۸، ص ۲۲.
- ۷ مسعودی، ابوالحسن علی ابن‌الحسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، جلد اول، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶، ص ۱۰۷.
- ۸ ابن‌حوقل، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران، انتشارات بنیاد علمی و فرهنگی ایران، اردیبهشت ۱۳۴۵، ص ۱.
- ۹ مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد احسن‌التقاسیم فی معرفة الاقالیم، بخش اول، ترجمه علینقی منزوی، تهران، شرکت مولفان و مترجمان ایران، اسفند ۱۳۶۱، ص ۲۳-۲۴.
- ۱۰ ابن‌بلخی، فارس نامه، توضیح و تحشیه منصور رستگار فسایی، شیراز، بنیاد فارس‌شناسی، ۱۳۷۴، ص ۳۶۵.
- ۱۱ افشار، ایرج، نام خلیج فارس بر پایه اسناد تاریخی و نقشه‌های جغرافیایی، تهران، مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، بهار ۱۳۸۴، ص ۱۱۲.
- ۱۲ مشکور، محمدجواد، نام خلیج فارس در طول تاریخ، نشر المعی، ۱۳۸۷، ص ۳۱

خلیج فارس، چاپ تهران ۱۳۶۹ نیز از دیگر این مقالاتند. مجموعه‌ی این مقالات بعدها در نامه باستان مجموعه مقالات دکتر محمدجواد مشکور به اهتمام سعید میرمحمدصادق و نادره جلالی (تهران، ۱۳۷۸) تجدید چاپ شدند. مقالات فوق اساس کتاب حاضرند.

کتاب به دو بخش فارسی و عربی و یک بخش نقشه‌ها تقسیم شده است. بخش فارسی شامل دو مقدمه است، مقدمه‌ی نخست مقدمه‌ی نسبتاً کاملی است به قلم فرید قاسم‌لو، که شامل زندگینامه‌ی استاد، نام خلیج فارس و توضیحاتی درباره‌ی کتاب است. مقدمه‌ی دوم به قلم عطاءالله تدین معرفی کوتاهی از کتاب است. متن فارسی کتاب به چهار بخش اوضاع طبیعی، نام خلیج فارس در پیش از اسلام، نام خلیج فارس در دوره اسلامی و انجام سخن تقسیم شده است. استاد مشکور در تألیف این بخش به منابع بسیاری اعم از منابع پیش از اسلام، متون دوره اسلامی و مطالعات معاصر مراجعه کرده‌اند. ایشان با مراجعه به متون مختلف، بخش‌هایی را که نام خلیج فارس در کتب مزبور آمده است را نقل قول کرده‌اند و اگر در مواردی در یک متن، به دفعات به این نام تاریخی اشاره شده، به یک یا دو مورد بسنده کرده‌اند. این بخش شامل چهل و شش نقل قول است که هشت مورد آن مربوط به پیش از اسلام از جمله کتیبه‌ی داریوش و آثار استرابون و هرودوت است و سی و هشت مورد مربوط به متون دوره‌ی اسلامی است که استاد مشکور ابتدا متن اصلی (عربی) و سپس ترجمه‌ی آن را آورده‌اند، از میان آنها می‌توان به آثاری چون کتاب‌البلدان ابن‌فقیه، عجایب‌الهند ناخدا هرمز، مسالک و ممالک اصطخری، مروج‌الذهب مسعودی، آثار بطلمیوس و استرابون و... اشاره کرد. استاد مشکور در انجام سخن آورده‌اند: «نام خلیج فارس در همه‌ی زبان‌های زنده‌ی دنیا از قدیم‌ترین زمان تاکنون پذیرفته شده و همه‌ی ملل جهان این دریای ایرانی را به زبان خود خلیج پارس می‌خوانند»^{۱۲} متأسفانه دکتر مشکور در کتابشان به منابع جدیدتر و به‌خصوص اسناد اروپایی‌ها و انگلیسی‌ها و دلایل تحریف نام تاریخی خلیج فارس اشاره‌ای نکرده‌اند. بخش بعدی، شامل سیزده نقشه متعلق به دوران اسلامی است که در آنها نام این دریا، بحر فارس ذکر شده است. یکی از نکات مورد توجه در این کتاب، بخش عربی آن است که می‌تواند مورد استفاده‌ی عرب زبانان قرار گیرد و سندی باشد برای ایرانی بودن این خلیج فارسی. این بخش ترجمه‌ای از بخش فارسی کتاب است و به جز تغییرات اندکی در بخش «نتیجه» تفاوتی مشاهده نمی‌شود. استاد مشکور در نتیجه‌ی بخش عربی تحریف نام خلیج فارس